

UNIVERSUL CĂRȚII LA DIMITRIE CANTEMIR

Acad. *Andrei Eșanu,*
Valentina Eșanu

Dimitrie Cantemir (1673-1723), domn al Țării Moldovei (1710-1711), personalitate marcantă a științei și culturii europene, a trăit și a creat într-o perioadă deosebit de grea pentru patria sa, pentru întreg poporul român, când o bună parte a Europei Centrale și de Sud - Est se afla sub stăpânirea otomană.

Cu toate că pe parcursul vieții i-a fost dat să se confrunte cu multe dificultăți, el a reușit să lase posterității o impresionantă moștenire științifică și cărturărească, care numără mii de pagini în domeniul istoriei, filosofiei, literaturii, muzicii, geografiei, cartografiei, etnologiei, teologiei și alte domenii. Studiarea și editarea operelor sale în pofida eforturilor mai multor generații de cantemirologi este încă departe de a fi dusă la bun sfârșit¹.

Deși s-a format într-un mediu mai mult medieval, decât în unul pătruns de spiritul modern, datorită efortului și insistenței tatălui său Constantin Cantemir, care a manifestat o mare grijă față de instruirea feciorilor, dar în același timp și datorită virtuților personale, Dimitrie s-a ales cu o deosebit de elevată educație. Mai mult timp, în literatura de specialitate erau subestimate nivelul și calitatea instruirii obținute de Dimitrie la vârsta copilăriei și adolescenței în mediul intelectual din Iași. Investigațiile tot mai profunde a moștenirii sale au arătat ca datorită prezenței în Colegiul din capitala Moldovei, dar și în familia sa, a mai multor profesori cu studii universitare europene, între care Ieremia

Cacavela, Iacomis, Alexandru Mavrocordato, Meletie de Arta, Hrisant Notara viitorul savant a dobândit o bună și temeinică știință de carte. Către mijlocul sec. al XVII-lea în Moldova devenise firească starea de lucruri ca de rând cu limbile slavă și română să fie predate latina, greaca veche și neogreaca, limbi cunoscute de multe secole în întreaga Europă ca purtătoare a unor bogate și vechi culturi, ca limbi de instruire în universitățile europene².

Până la plecarea sa la Constantinopol Dimitrie, datorită dragostei sale față de carte, altoite în familie de părinți, dar mai ales de către dascălii băștinași și greci, a manifestat un mare interes față de carte, care circula pe atunci în țările române, în Țara Moldovei, în special, atât în forma lor manuscrisă, cât și tipărită. În afară de manualele puse la dispoziție de dascălii săi (despre unele amintește în „*Descriptio Moldaviae*”, fiind vorba de o „Gramatică slavonească” și de o „Gramatică a altei limbi”³ alcătuită de Maxim Grec, cât și de Ceaslov, Octoih, Psaltire, Penticostar, Evanghelia, Vechiul Testament⁴ ș.a.), se vede că încă de pe acele timpuri, de rând cu cartea religioasă, Cantemir a cunoscut multe din cronicile și pravilele țării întocmite până la el, apoi diferite cărți populare de înțelepciune (dintre care unele erau deja traduse în limba română) „Alexandria”, „Esopia” ș.a. Toate aceste cărți i-au format gustul pentru lectură și cunoaștere. După câte se pare, familia lui Constantin Cantemir, chiar dacă acesta era analfabet, și a soției sale Ana Bantoș, mama lui Antioh și Dimitrie, avea o mică bibliotecă, care era completată cu manuscrise și ediții românești. Așa de exemplu, dacă examinăm textul lucrărilor fundamentale ale lui Dimitrie Cantemir „*Descriptio Moldaviae*” și „*Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*” observăm că autorul destul de frecvent face referințe la cronicile românești prin formulele:

¹ Drept exemplu în această privință poate servi programul inițiat în Principatul Moldovei, în anii 30-40 ai sec. al XIX-lea, de către clasicii literaturii noastre Mihail Kogălniceanu, Constantin Negruzzi, Alexandru Donici, care și-au pus sarcina de a aduna și a publica operele complete ale lui Dimitrie Cantemir, și care, din anumite cauze, nu a fost dus la bun sfârșit. Alte încercări similare au fost întreprinse în România în anii 70-80 ai sec. al XIX-lea. În 1973, când comunitatea științifică mondială a consemnat jubileul de 300 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir, la Academia Română a fost inițiată editarea operelor complete ale celebrului cărturar, care până astăzi nu a fost încheiată. Oamenii de știință din România în frunte cu remarcabilul cantemirolog acad. Virgil Cândea au reușit să editeze doar 5 din cele 9 volume preconizate. Din păcate, trei dintre cele mai importante scrieri cantemiriene („*Descrierea stării din vechime și de astăzi a Moldovei*”, „*Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*”, și „*Istoria Imperiului Otoman*”), până în prezent nu au văzut lumina tiparului în această prestigioasă serie.

² Despre instruirea în casa părintească Dimitrie Cantemir va scrie mai târziu în „*Descriptio Moldaviae*”: „Părintele nostru, Constantin Cantemir, l-a chemat în Moldova pe un preainvățat ieromonah, Ieremia Cacavela Cretanul, și i-a încredințat grijii și învățării sale pe fiii săi și a altor boieri de pe vremea aceea, mai mulți dintre moldoveni au început să-și îndrepte străduința asupra scrierilor grecești, italienești și latinești” (Demetrii Cantemirii Principis Moldaviae. *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Ediție de Dan Slușanschi, București, 2006, p. 365).

³ Subiectul este analizat de Năsturel Petre Ș., *À propos de la Descriptio Moldaviae de Dimitrie Canremir*, în „Cahiers du Monde russe et soviétique”, Paris, XV(I) janv.-mars, 1975, p. 119-121. Буланин Д.М. *Максим Грек*, в кн.: *Словарь книжников и книжности Древней Руси вторая половина XIV-XVI в.*, часть 2, Ленинград, 1989. с. 89-98.

⁴ Demetrii Cantemirii Principis Moldaviae. *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Ediție de Dan Slușanschi, București, 2006, p. 365.

„toți istoricii neamului nostru”, „analele noastre”, „Miron, logofătul, cel mai de luare aminte istoric al moldovenilor”, „Nicolae Costin, cel mai recent istoric moldovean” ș.a. Precum se știe, lucrarea lui Miron Costin „De neamul moldovenilor ...”, păstrată azi la Biblioteca Publică a Rusiei din Sankt Petersburg, se admite că a făcut parte din biblioteca lui Dimitrie Cantemir și că notele marginale de pe acest codice sunt autografe ale acestuia din urmă cărturar. Acum mai mulți ani, în Arhiva Centrală de Acte vechi a Rusiei din Moscova am descoperit un registru de cărți tipărite al lui Constantin Cantemir (1705-1747), fiul lui Dimitrie Cantemir, între care sunt menționate o „Pravilă în limba volohă”, adică în limba română („Уложение на волоском языке печатное россиискими литерами”), care presupunem a fi „Pravila lui Vasile Lupu” apărută la Iași în 1646 și o „Biblie în limba volohă”⁵ („Библия печатная россиискими литерами на волоском языке”), care admitem a fi „Biblia” editată la București în 1688 ș.a. Presupunem că aceste două din urmă cărți au ajuns în biblioteca lui Constantin Cantemir din cea a tatălui său și pe care, la rândul său, Dimitrie le-a avut din casa părintească⁶.

Orizontul cărturăresc și științific al tânărului Dimitrie Cantemir s-a lărgit și mai mult în timpul șederii sale îndelungate la Constantinopol, fie în timpul studiilor la Academia Patriarhiei din partea locului, fie prin multiplele legături care le-a întreținut cu intelectualitatea de la curtea otomană, cât și cu diplomații europeni la Poartă. Cunoașterea în profunzime în afară de limba maternă, a limbilor vechi clasice (latină, elină și slavonă) și a celor moderne atât europene (neogreaca, franceza, rusa ș.a.) cât și orientale (turcă, arabă, persană și probabil tătara) au deschis pentru cărturarul nostru un larg acces spre comorile cărturărești atât ale Occidentului, cât și ale Orientului. Drept dovadă în această privință este și bogata sa bibliotecă acumulată în capitala otomană, despre care mărturisește însuși D. Cantemir⁷ că a avut cu sine la Constantinopol, unde au și rămas, cronici vechi ale Moldovei, ca și ale Țării Românești⁷. Reflectând asupra aceluiași subiect, Aurel Decei arăta: „Dumitrașcu beizadea și-a umplut palatul cu manuscrise orientale, uneori



Portretul unui tânăr valah considerat de Nicolae Iorga că ar fi Dimitrie Cantemir

unice, cărți rare, cu copii după portretele sultanilor, executate după originalele păstrate în seraiul sultanilor de la Topkapî, de către vestitul Levni Celebi, care era „pictorul” sultanului Axmed II-lea – copii „pe care și acum (1716) le am la mine” (fiind reproduse apoi în edițiile engleză și germană ale lucrării sale)⁸. De altfel, se admite că și în capitala Moldovei D. Cantemir acumulasă de asemenea o bogată bibliotecă⁹, pe care doar parțial a reușit s-o ia cu sine în Rusia. Astfel, având la dispoziție o bogată bibliotecă¹⁰, prin muncă asiduă el a devenit un intelectual de o aleasă cultură științifică cu largi interese în cele mai diverse domenii ale cunoașterii.

⁸ Decei Aurel. *Cantemir la Istambul*, în *Magazin istoric*, 1973, nr. 9, p. 44.

⁹ Bodinger F. *Izvoarele turcești ale lui D. Cantemir*, în *Arhiva românească*, t. VII, București, 1941, p. 111-112.

¹⁰ Din nefericire, o bună parte din această colecție de carte, între care și manuscrisul unicat al „Istoriei otomane” a lui Ali Efendi din Filipopol, precum arata mai târziu (după 1711) D. Cantemir „a lăsat-o la Istanbul, când m-am mutat de acolo și aud că dinpreună cu alte mai multe colecții ale meledespre treburile turcilor au căzut în mâinile lui Ioan Mavrocordat, în prezent dragoman la Înalta Poartă” (Decei Aurel. *Cantemir la Istambul*, în *Magazin istoric*, 1973, nr. 9, p. 44).

⁵ *Российский Государственный Архив Древних Актов* (Москва). Фонд 11, ед. хр. 279, л. 51-52⁰⁶, care conține o listă de cărți din data de 30 iulie 1739 a lui “Гвардии поручика князя Константина Кантемира”.

⁶ Demeny Lajos. *Adnotări făcute de Dimitrie Cantemir pe Biblia din 1688*, în *Basarabia*, 1993, nr. 8, p. 10-15.

⁷ Cantemir D. *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*. Ed. De Gr. Ticulescu, București, 1901, p. 462.

Manifestând un mare interes față de carte și înțelepciune, în general, față de operele marilor gânditori ai antichității și evului mediu, față de realitățile de atunci din țările române, din Imperiul Otoman, din alte țări europene, treptat prin carte a ieșit la iveală talentul său neordinar de strălucit savant și om politic, de profund cunoscător al istoriei, culturii și civilizației poporului său. Calitățile sale deosebite au început să se manifeste din plin, îndată ce Cantemir a purces la elaborarea primelor sale scrieri filosofice, literare și moralizatoare.

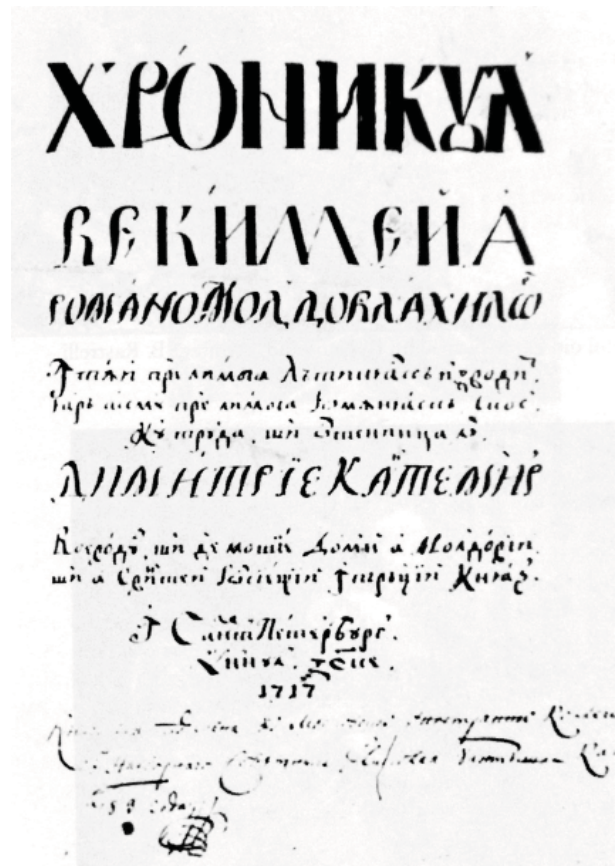
Vom aminti doar în treacăt lucrările scrise până la 1700 sub îndrumarea învățătorului său Ieremia Cacavela, în care predomină tematica filosofică¹¹ și teologică, „*Compendiolum universae logices institutiones*” (Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii)¹², „*Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*” (Icoană de nezgrăvită științei sacre), „*Metaphisica*” și «*Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*». Această din urmă scriere, de exemplu, este fondată pe un vast cerc de izvoare nu numai creștine (ortodoxe, romano-catolice și protestante) dar și surse cărturărești precreștine și mahomedane, inclusiv un divers cerc de lucrări filosofice antice, medievale, precum și contemporane cărturarului nostru, care aparțin atât autorilor din Orient cât și din Occident. În scopul identificării surselor folosite de gânditorul moldovean în elaborarea „*Divanului...*”, cunoscutul cantemirolog român acad. Virgil Cândea arăta că a reușit să delimiteze, în afară de „*Biblie*”, prezența unor idei și reflecții din operele lui Homer și Hesiod, ale Sfinților Părinți ai Bisericii creștine, ideile filosofice ale marilor înțelepți ai antichității Platon, Aristotel și Epictet, a teologului romano-catolic **Pierre Bersiur**, precum și a reprezentantului Reformei religioase **Giacomo Aconcio**, a uniților **Johannes Crelius** și **Andrei Wissowatius**¹³ și a umanistului renascentist olandez **Erasm din Rotterdam**¹⁴. În aceeași lucrare,

¹¹ Bădărău Dan, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964, 412 c.; *Димитрий Кантемир. Избранные философские произведения*, Кишинев, 2003, 360 c.

¹² Cantemir Dimitrie, *Mic compendiu asupra întregii învățături a logicii*. Rad. de Dan Slușanschi, București, 1995.

¹³ Vaida Petru, Umanistul Andrei Wissowatius tradus de Dimitrie Cantemir, în *Gazeta Literară*, 11, 1964, nr. 37; Vaida Petru, Dimitrie Cantemir și Andrei Wissowatius. Contribuții la problema izvoarelor umanismului lui Cantemir, în *Revista de filozofie*, 12, 1965, p. 37-48.

¹⁴ Vezi Studiul Introdactiv semnat de Coroban Vasile la ediția *Erasm din Rotterdam „Laudă prostiei”*, Chișinău, 1989, p. 6.



Pagină din originalul „Hronical vechimei a romano-moldo-vlahilor”. 1717

Cantemir îi citează pe gânditorii moldoveni, pravoslavnici prin convingerile lor, Miron Costin și Dosoftei, care împărtășeau aceleași convingeri filosofice ca și preotul șiiit Al-Saadi. Precum observă același cercetător, D. Cantemir cu aceeași pasiune face referințe la autori cu atât de diverse orizonturi culturale, convingeri filosofice și religioase, reușind să găsească propriile abordări ale veșnicei probleme ale existenței umane despre „gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul”.

În Rusia au fost întocmite asemenea lucrări ca „*Descriptio Moldaviae*”¹⁵ (Descrierea Moldovei), „*Historia Moldo-Vlahica*” (*Istoria moldo-vlahică*) „*Hronical vechimei a romano-*

¹⁵ Cantemir Dimitrie, *Descriptio Moldaviae/Descrierea Moldovei*, București, 1973, 402 p.; Demetrii Cantemirii, principis Moldaviae, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae / Dimitrie Cantemir, Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Studiu introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, Vol. I-II, Ed. Institutul Cultural Român, București, 2006.

*moldo-vlahilor*¹⁶, la acestea trebuie să mai adăugăm că în „Hronicul...” Cantemir face referință încă la o lucrare a sa „*Liber moldavicae nobilitatis genealogiae*” (*Cartea genealogiei nobilimii moldovene*), care este de asemenea parte componentă a acestui ciclu și care mai curând a fost pierdută¹⁷, „*Vita Constantini Cantemirii, cognomento senis, Moldaviae principis*”¹⁸ (*Viața lui Constantin Cantemir*), „*Краткое сказание об*

изкоренении Бранковановой и Кантакузиных фамилий” (*Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*)¹⁹, în care sunt reflectate o serie de aspecte fundamentale ale destinului istoric ale românilor.

Altă serie de lucrări scrise în Rusia sunt dedicate istoriei, culturii și civilizației otomane. Dintre acestea trebuie menționată în primul rând „*Incrementorum et decrementorum aulae Othmannicae*” (*Creșterea și descreșterea Curții Otomane*)²⁰. Precum au arătat investigațiile, la temelia acestei „*Istoriei ...*” este pus un larg spectru de izvoare narative, inclusiv dintre cele necunoscute științei contemporane, între care se evidențiază „*Coroana istoriilor*”, opera cronicarului turc Sa’Adeddin Mehmed Hodja²¹ (1536-1599), care descrie consecutiv evenimentele după anii de domnie a sultanilor din sec. al XIII-lea până în 1520, „*Istoria Otomană*” a lui Ali Efendi din Filipopol²² ș.a. D. Cantemir traduce în latină și pe alți croniști otomani și prelucrează din temelii materia expusă, completând-o cu vaste note și comentarii, cu propriile observații și aprecieri privind multiplele evenimente și fapte politice, activitățile numeroaselor instituții, cultura, moravurile și personalitățile din trecut și contemporane cu autorul. Ținem să subliniem că, dacă istoria

¹⁶ Cantemir Dimitrie. Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor, Ed. de Stela Toma. Vol. I-II, București, 1999-2000. „Hronicul” în bună parte în varianta sa mai mult sau mai puțin definitivă a fost alcătuită în urma unor îndelungate căutări și acumulări de materiale din domeniul istoriei întregului areal românesc. Aceste căutări au fost însoțite pe parcurs de întocmirea unor scrieri cu caracter incipient de lucru, între care „*Historia Moldo-Vlahica*” (Cantemir Dimitrie. *Historia Moldo-Vlahica*, în Dimitrie Cantemir. Opere complete, vol. IX, partea I, București, 1983, p. 126-427), de la care Cantemir a pornit în procesul de elaborare a unui tratat mult mai amplu și mult mai vast de astă dată în limba română „Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor”.

¹⁷ Gorovei Ștefan S., Dimitrie Cantemir – o scriere pierdută, în *Cronica*, Iași, 1983, an. 18, nr. 44 (927), p. 7.

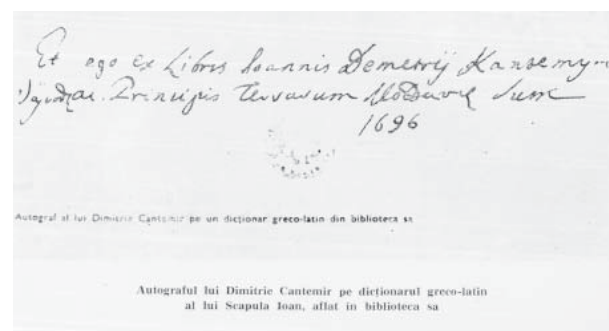
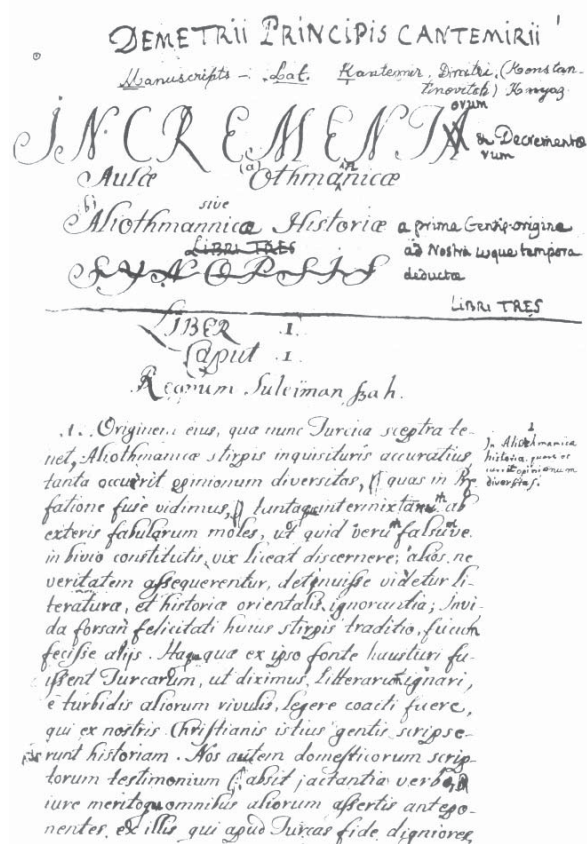
¹⁸ Cantemir Dimitrie. *Vita Constantini Cantemirii, cognomento senis, Moldaviae principis*, în Dimitrie Cantemir. Opere complete, vol. VI, tomul I, București, 1996, 330 p.

¹⁹ Cantemir Dimitrie. *Scurtă povestire despre stărpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor*, în Dimitrie Cantemir. Opere complete, vol. VI, tomul II, București, 1996, p. 11-208.

²⁰ Dimitrie Cantemirii, *Incrementorum et decrementorum aulae Othmannicae*. Libri tres/ Creșterile și descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în formă finală revizuită de autor. Facsimil al manuscrisului latin – 124 din Biblioteca Houghton Harvard University, Cambridge, Mass., Ed. de Virgil Căndea, București, Ed. Roza Vânturilor, 1999, VII-CIV + 1064 p.; Cantemirii Demetree, *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae sive Aliothmannicae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae Libri tres*, Ed. de Dan Slușanschi, Timișoara, 2002, 550 p.

²¹ Simota Algeria, Cantemir Dimitrie, în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 152; *Dicționar Enciclopedic*, vol. VI, București, 2006, p. 239.

²² Decei Aurel. Cantemir la Istanbul, în *Magazin istoric*, 1973, nr. 9, p. 45



Autograf al lui Dimitrie Cantemir pe un dicționar greco-latin din biblioteca sa

Autograf al lui Dimitrie Cantemir pe dicționarul greco-latin al lui Scapula Ioan, aflat în biblioteca sa

otomană propriu-zisă în expunerea originală latină a lui D. Cantemir după izvoarele turcești numără 579 pagini, apoi comentariile, notele și reflecțiile lui Cantemir, indiscutabil mult mai interesante și mai erudite, alcătuiesc 485 pagini și trezesc cel mai mare interes din punct de vedere științific. Aceste din urmă pagini, de asemenea, vorbesc despre un vast orizont cărturăresc al lui Dimitrie Cantemir sprijinit pe literatura istorică orientală și națională.

O altă lucrare elaborată în Rusia din seria mai sus arătată „*Cartea sistemii religiei mahomedane*” (*Книга система махоммеданския религии*)²³, este dedicată unor aspecte ce țin de istoria Imperiului Otoman, de religia, moravurile și tradițiile poporului turcesc. Judecând după numeroasele referințe ale autorului din „*Cartea sistemii ...*” ar reieși că Dimitrie Cantemir fie că mai lucra, fie că finisase încă o lucrare „*De regimine Othmani Imperii*” („*Despre orânduirea de stat și ocârmuirea Imperiului Otoman*”), scriere care fie că s-a pierdut, fie că nu a fost încă descoperită.

Treptat, odată cu valorificarea și editarea în mai multe țări ale Europei a zestrei cărturărești a lui Dimitrie Cantemir pe parcursul sec. al XVIII – încep. sec. al XXI-lea, în mare măsură s-a profilat talentul multilateral al principelui moldovean de excelent cunoscător al filosofiei și religiei, ale tradițiilor populare și creației folclorice a multor țări și popoare din Europa și Asia.

Cercetările efectuate până în prezent cu privire la cea mai cunoscută scriere cantemiriană „*Descriptio Moldaviae*”, au scos în evidență un șir de autori și scrieri la care se referă sau se sprijină autorul în formularea datelor, reflecțiilor, argumentelor și concluziilor sale. Astfel, când învățatul principe încearcă să prezinte realitățile din vechime în spațiul istoric al viitoarei Moldove, să profileze moștenirea daco-romană în acest teritoriu, ca factori determinanți în devenirea etnică a românilor, el culege informații din „*Istoriile*” lui Herodot, din „*Geografia*” lui Gladius Ptolemeu, din creația poetică a lui Publius Ovidius Naso, din „*Istoria romană*” a lui Ammianus Marcellinus²⁴, din „*Antichitățile romane*” a lui Dionysios din Halicarnas, din „*Istoria*” autorului bizantin Nicetas Choniates Acominatus, din „*Istoria ecleziastică*” a lui Sozomen și a multor altora.

²³ Cantemir Dimitrie. Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane, în Dimitrie Cantemir. Opere complete, vol. VIII, tomul II, București, 1987, 710 p.

²⁴ În același timp „Dionysie” menționat de D.Cantemir în „*Descriptio ...*” (Partea I, Cap. IV) drept izvor ar putea fi și cu Petavius Dionysius cu lucrarea sa *Rationarium temporum*, Mainz, 1646.

În aceeași lucrare Cantemir de asemenea preia numeroase informații din operele istorice și geografice ale cronicarilor și istoricilor polonezi din epoca Renașterii, între care un loc de vază îl ocupă „*Historia Poloniae*” de **Joannes Dlugossius** (Jan Długosz), „*Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Litanorum*” de **Stanislaus Sarnicius** și cele ale lui *Annales ab exceptu Divi Sigismundi primi, 1554*” de **Stanislaus Orichovius** (Stanisław Orzechowski), cele ale lui **Marcin Bielski** și ale fiului său **Ioachim Bielski** cu operele lor „*Cronica Universală*” și „*Cronica Polonă*”, „*Chronica Gestorum in Europa singulariorum ab Anno 1571 ad Annum 1645*”²⁵ de **Paolo Piaseccio, Episcopo Premislieni** (Paul Piasecki). Superba lucrare a geografului și istoricului polonez **Marcin Cromer** „*Sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Poloniae*”, apărută pentru prima dată la Frankfurt pe Main în 1575 și care a cunoscut ulterior zece ediții, precum și *Descrierea Țărilor de Jos* de **Luigi Guicciardini**²⁶ (Antwerpen, 1567) care a cunoscut 35 de ediții, i-au servit, după opinia noastră, lui D. Cantemir drept modele pentru „*Descrierea Moldovei*”. Presupunerea noastră se sprijină pe faptul că lucrarea principelui moldovean după conținut și problemele reflectate au multe similitudini cu cele din tratatul lui Marcin Cromer și al lui Luigi Guicciardini.

În elaborarea „*Descrierii...*”, Cantemir a utilizat și surse est-slave pe care le-a putut avea la dispoziție în Rusia, dintre care menționăm „*Sinopsisul istoriilor de la Kiev*”²⁷ ieșit de sub tipar în 1674, folosit la elaborarea capitolului „**Despre religia moldovenilor**” fiind preluate informațiile despre zeitățile **Perun, Volos, Lado, Kupalo**, ș.a. În aceeași operă Dimitrie Cantemir de asemenea face referințe la lucrările istoricilor, geografilor și cartografilor unguri, germani, italieni, olandezi ș. a., între care și **Wolfgangus Covaciocius (Farkas Kovacsoczy)**, care descrie Transilvania, **Antonius Bonfinius**,

²⁵ Editată la Cracovia, 1645, 627 p.

²⁶ Luigi Guicciardini (1521-1589), italian din Florența, stabilit în Belgia, prieten cu alt mare geograf al vremii – Ortelius (Bagrow Leo, History of Cartography, Harvard-Cambridge, 1964, p. 247).

²⁷ Синопис. О началъ древняго славенскаго народа и о нарѣчїи или прозвищи его. Киев, 1674. Vezi și Ionescu Anca-Irina, Date noi cu privire la Circulația traducerilor românești ale „Sinopsisului kievean”, în Romanoslavica, vol. XIX, București, 1980, p. 77-82.

Rerum Hungaricarum... Basileae (Bazel), 1568 și o altă ediție din 1606 la Hanovra²⁸, precum și *Historia Pannonica*²⁹ (editată la Köln, 1690), apoi **Joahannes Leunclavius** cu lucrarea sa *Historiae Musulmanae Turcorum de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*³⁰ (editată la Frankfurt, 1591), după care amintim pe **Mattheus Praetorius** cu lucrarea sa *Orbis gothicus*, **Philippus Cluverius**, cu lucrarea sa *Introductio in universam geographiam*³¹ (editată la Leyda, 1641), precum și unele scrieri ale lui **Enea Silvio Piccolomini**, *Historia rerum ibique gestarum locorumque descriptio* și *Commentarium rerum memorabili s.a.*

De asemenea, au fost identificate numeroase surse cărturărești, pe care Cantemir le-a utilizat la întocmirea „*Hronicului ...*”. Astfel, în paralel cu diferiți autori, la care face referințe principele învățat, cercetătorii au izbutit să stabilească că cercul de izvoare și opere cărturărești care stau la temelia acestui tratat este mult mai larg decât reiese direct din paginile acestuia. În afară de scrierile cronicarilor români, precum arată însăși Cantemir în elaborarea „*Hronicului ...*”, el a apelat la date și informații culese din peste 150 de autori, care reprezentau bogatele culturi cărturărești ale antichității greco-romane, bizantine, precum și diverși autori, reprezentând cultura și literatura Orientală și Occidentală medievală și din epoca Renașterii.

Astfel, încercând să profileze cercul de surse narative istorice la care face referințe Cantemir în operele sale, Ecaterina Țarălungă ridică această enumerare până la 230 de autori³². Alți cercetători români, care s-au ocupat de studierea moștenirii cărturărești a lui D. Cantemir, între care

P.P.Panaitescu, Dan Slușanschi, Paul Cernovodeanu ș.a., arată că un număr considerabil de autori la care face referință Cantemir, nicidecum nu pot fi identificați ori sunt identificați cu mare dificultate. Aducem în această privință un singur exemplu. În procesul de pregătire pentru tipar a „*Descrierii...*” am încercat să identificăm sursa din care s-a inspirat D. Cantemir comparându-l pe domnul moldovean Iancu Sasul cu regele asirian Sardanapal³³, care în literatura universală simbolizează culmea desfrâului și a risipei. Dintru început am fost înclinați să credem că principele a preluat informația din „*Istoriile*” lui Herodot, dar această din urmă lucrare, deși amintește de regele mai sus numit, nu conține nici cele mai sumare informații despre acesta, fapt care ne-a determinat să ne continuăm căutările în literatura antică greacă și cea Orientală. Deoarece, deocamdată, nu avem un răspuns cât de cât plauzibil la această întrebare, ne limităm la cele spuse. Or, acest exemplu ne arată că cercul de surse sau de lecturi ale lui Cantemir este mai mare decât cel cunoscut până în prezent.

Se poate spune cu siguranță că pe lângă numeroasele tratate științifice arătate mai sus D. Cantemir a avut în biblioteca sa și un număr anumit de dicționare, dintre care și unul „Greco-latin”, care are imprimat ex libris-ul voievodului „*Et ego ex libris Ioannis Demetrii Kantemirii voivodae Principis terrarum Moldaviae..., 1696*”, păstrat astăzi la Biblioteca Universitară din Iași³⁴.

Informațiile prezentate ne duc spre concluzia că Dimitrie Cantemir pe parcursul vieții sale a avut acces sau a acumulat o bogată bibliotecă renaștivistă, care în cele aproape trei secole de la moartea sa a fost risipită în întreaga Europă. Astăzi doar foarte puține exemplare de carte din biblioteca sa au fost identificate, însă cercetările continuă și nu excludem faptul că pe undeva vor fi descoperite alte cărți, care i-au aparținut odinioară lui D. Cantemir.

²⁸ Antonius Bonfinius. *Rerum Hungaricarum Decades Quator cum dimidia : his Joan Sambici ... tertium omnia recognita, emendata et austa per Ioann. Sambucum, Caesar, Maiest. Consiliarium et historicum Cum indice copiosissima, Honoviae (Hanau), Typis Wechelianiis, apud Claudium Marnium et haeredes Ioannis Aubrii. MDCVI (1606)*, un exemplar se păstrează în Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu” din Iași.

²⁹ Antonius Bonfinius. *Historia Pannonica. Sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia libris XLV comprehensae... Accedunt tractatus aliquot, seu appendices variorum ... auctore Ioanne Sambuco. Editio haec postrema ... Coloniae Agrippinae, sumptibus Haeredes Joannes Widenfeldt & Godefridi de Berges. Ana MDCLXXX (1690), 16+702+4+79+8 p.*; un exemplar se păstrează în Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu” din Iași.

³⁰ Editată la Frankfurt, 1591.

³¹ Editată la Leyda, 1641.

³² Vezi anexa „Surse științifice folosite de Dimitrie Cantemir” (Țarălungă Ecaterina, Dimitrie Cantemir, București, 1989, p. 322-329).

³³ Dan Slușanschi consideră că ar fi vorba de numele deformat al regelui Assurbanipal, model legendar de desfrânare în tradiția grecească (Demetrii Cantemirii Principis Moldaviae. *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Ediție de Dan Slușanschi, București, 2006, p. 265, 402).

³⁴ Bianu Ion, Notă despre „ex libris”-ul lui D. Cantemir din 1696, în *Analele Academiei Române, Seria II, 1909, tom. XXX, partea administrativă, p. 38-39*; Gheorghiu I. Semnătura voievodului D. Cantemir pe o carte din Biblioteca Centrală a Universității din Iași, în *Studii și cercetări științifice. Istorie, an.VII, fasc. 2, 1957, p. 346-349.*